अतिव्याप्त्यादि लक्षण दोषत्रयम्

अतिव्याप्तिर्नाम- अलक्ष्ये लक्षणसत्त्वम् । यथा गोः श्रृङ्गित्वं लक्षणं कृतञ्चेत् लक्ष्यभूत गोभिन्न महिष्यादावतिव्याप्तिः। तत्रापि श्रृङ्गित्वस्यविद्यमानत्वात्। अव्याप्तिर्नाम-लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वम्। लक्ष्यैकदेशे = लक्ष्यतावच्छेदकाश्रयीभूते क्वचिल्लक्ष्ये लक्षणासंभवमव्याप्तिरित्यर्थः। यथा गोर्नीलरूपवत्त्वं लक्षणं कृतं चेल्लक्ष्यतावच्छेदकाश्रयीभूत श्वेतगवि अव्याप्तिः,तत्र नीलरूपाभावात्। असंभवो नाम लक्ष्यमात्रे कुत्रापि लक्षणासत्त्वम्।यथा गोरेकशफवत्त्वम्। गोसामान्यस्य द्विशफवत्वेन एकशफवत्त्वस्य कुत्राप्यसत्त्वात्।

अतिव्याप्त्यव्याप्त्यसंभवानां निष्कृष्टलक्षणानि। लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्न प्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्यमतिव्याप्तिः। अव्याप्तिस्तु लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्।असंभवस्तु लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम्।

हिन्दी-कलाः— लक्षण के तीन दोष होते हैं– अतिव्याप्ति, अव्याप्ति और असंभव।अलक्ष्यमें लक्षण की सत्ता अतिव्याप्ति है । जैसे, 'श्रृङ्गित्व' यदि गो का लक्षण किया जाय तो यह लक्षण गौ से भिन्न महिषी आदि में भी चला जायगा। क्योंकि वहाँ भी श्रृङ्गित्व विद्यमान है। लक्ष्य के एक भाग में लक्षण का न रहना अव्याप्तिदोष है। अर्थात् लक्ष्यतावच्छेदक जो गोत्व, उसके आश्रयभूत किसी एक गौ में लक्षण का नहीं रहना अव्याप्ति है। जैसे, गो का लक्षण यदि 'नीलरूपवत्त्व' किया जाय तो लक्ष्यतावच्छेदक-गोत्व का आश्रयीभूत श्वेत-गो में लक्षण की अव्याप्ति हो जायगी, क्योंकि उसमें नीलरूप का अभाव है। लक्ष्यमात्र में कहीं भी लक्षण का न रहना असंभव दोष है । जैसे, गौ का लक्षण यदि 'एक शफवत्त्व' किया जाय, तो यह लक्षण असभवदोष से ग्रस्त होगा। क्योंकि सभी गौओं के दो खुर होने से 'एकशफवत्त्व' किसी भी गो में नहीं है ।

नव्यन्याय की शैली में अतिव्याप्ति-अव्याप्ति एवं असंभव के निष्कृष्ट लक्षण यों हैं — लक्ष्यवच्छेक के अधिकरण में रहते हुए लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्न प्रतियोगिताक-भेद के अधिकरण में भी लक्षण का रहना अतिव्याप्ति है । अर्थात् लक्ष्य में रहते हुए लक्ष्य से भिन्न में भी लक्षण का रहना अतिव्याप्त है ।

लक्ष्यतावच्छेदक के अधिकरण में रहनेवाला जो अभाव, उसका प्रतियोगी होना अव्याप्ति है । अर्थात् लक्ष्य में ही कहीं लक्षण का अभाव रहना अव्याप्ति है । और

लक्ष्यतावच्छेदक का व्यापकीभूत जो अभाव, उसका प्रतियोगी होना असंभवदोष है ।

अर्थात् लक्ष्यमात्र में जिस लक्षण का अभाव हो, वह लक्षण असंभवदोष से ग्रस्त है ।

न्या.बो.पृ.८. प्रसङ्गात् अतिव्याप्त्यादिस्वरूपमाह - अतिव्याप्तिर्नामेति। अलक्ष्ये-लक्ष्यादन्यत्र महिष्यादौ। लक्षणस्य - शृङ्गित्वादेः। सत्त्वम् - विद्यमानत्वम् । तदेवोदाहरति - यथेति। शृङ्गित्वं न गोर्लक्षणम् महिष्यादावपि तस्य सत्त्वात् इतिभावः। अव्याप्तिमाह - अव्याप्तिर्नामेति। लक्ष्यैकदेशे - कस्मिंश्चित् लक्ष्येलक्षणस्याविद्यमानत्वमिर्थः। स्वोक्तमेव व्याचष्टे बोधिनीकारः - लक्ष्यैकदेश इति। लक्ष्यतावच्छेदकस्य = गोत्व, पृथिवीत्व, वायुत्वादेः। आश्रयीभूते-अधिकरणे। अन्यत् सुगमम्। उदाहरति—यथा गोरिति। असंभवं लक्षयति-असंभवो नामेति। लक्ष्यमात्रे-सर्वत्र लक्ष्ये इत्यर्थ। लक्षणासत्त्वम्-लक्षणागमनमित्यर्थः। उदाहरति - गोरेकशफवत्त्वम् इति । स्पष्टम् ।

तेषां निष्कृष्टलक्षणान्याह- लक्ष्यतेत्यादि। गोर्लक्ष्यत्वे लक्ष्यतावच्छेदकं गोत्वम्, पृथिव्या लक्ष्यत्वे पृथिवीत्वं, वायोर्लक्ष्यत्वे वायुत्वमिति रीत्या लक्ष्यतावच्छेदकन्तु सर्वत्र सुगमम्। समानाधिकरणत्वम्-एकाधिकरणवृत्तित्वम्। लक्ष्यतावच्छेदकेन समानमधिकरणं यस्य तत् लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणम्। अर्थात् लक्ष्यतावच्छेदकस्य गोत्वादेर्यदधिकरणं तदेव लक्षणस्यापि यद्यधिकरणं भवेत् तदा लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणं तल्लक्षणं कथ्यते। यथा गोत्वं गवि वर्तते तत्रैव शृङ्गित्वमपि वर्ततेऽतः शृङ्गित्वं लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणम् । उत्तरार्धस्यार्थस्तु - गवादिभेदसामानाधिकरण्यम् तच्च गवादिभेदाधिकरणवृत्तित्वम्।एतदपि शृङ्गित्वे वर्तते। 'गौर्ने' ति भेदाधिकरणे महिषादौ शृङ्गित्वस्य वर्तमानत्वात्। अत्र भेदे विशेषणं गोत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वम्। यस्याभावः स प्रतियोगीति पूर्वमेवोक्तम्। तथा च गोभेदस्य प्रतियोगी गौरस्ति।प्रतियोगिता गोनिष्ठा। प्रतियोगिताया निरूपकोऽभावो भवतीत्यपि विस्तरेण व्याख्यातम्।तथा च गोनिष्ठा या प्रतियोगिता तन्निरूपक भेदसामानाधिकरण्यमिति लब्धम् ।निरूपकत्वार्थे कप्रत्ययात् प्रतियोगिताकेत्येव न्यायबोधिन्या मुक्तम्। प्रतियोगितायां विशेषणं-लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति। अर्थात् लक्ष्यतावच्छेदकं पूर्वरीत्या गोत्वादिकं, तदवच्छिन्ना च गोनिष्ठा प्रतियोगिताऽस्त्येव। तथा च लक्ष्यतावच्छे दकीभूत गोत्वावच्छिन्ना या गोनिष्ठा प्रतियोगिता, तन्निरूपक गौर्नेतिभेदसामानाधिकरण्यस्य लक्ष्यतावच्छेदक समानाधिकरणत्वस्य च पूर्वार्धस्य शृङ्गत्वे सत्त्वात् शृङ्गित्वं न गोर्लक्षणम्, अतिव्याप्तिदोषेण ग्रस्तत्वादिति भावः।

अव्याप्तेर्निष्कृष्टलक्षणमाह - लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिति। अयमर्थः - लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणो योऽत्यन्ताभावः तत् प्रतियोगित्वमव्याप्तिरिति। यथा गोर्यदि नीलरूपवत्त्वं लक्षणं कृतं स्यात् तदा तदव्याप्तिदोषेण ग्रस्तं स्यात्। यतो हि लक्ष्यतावच्छेदकं गोत्वं, तत् समानाधिकरणोऽर्थात् गोत्वाधिकरणे वर्तमानोऽत्यन्ताभावो नीलरूपवत्त्वाभाव एव, गोत्वाधिकरणे श्वेतगवि नीलरूपवत्त्वाभावात्। तादृशात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वं नीलरूपवत्त्वेऽस्ति। एवञ्च लक्ष्यतावच्छेदकगोत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् इदं लक्षणमव्याप्तिदोषयुक्तम्।

असंभवस्य निष्कृष्टलक्षणमाह—लक्ष्यतावच्छेकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति ।लक्ष्यतावच्छेकव्यापकीभूतो योऽभावस्तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः। यथा गोरेकशवत्वं लक्षणं कृतं स्यात् तदा तल्लक्षणमसंभवदोषग्रस्तम्। लक्ष्यतावच्छेदकं गोत्वम्, तद्व्यापकीभूतोऽभावः एकशफवत्त्वाभावः, तत्प्रतियोगिताया एकशफवत्त्वे सत्त्वात्। यथा यत्र यत्र धूमो वर्तते तत्र तत्र वह्नेः सत्त्वात् धूमस्य वह्निर्व्यापको भवति, तथैव गोत्वं सर्वत्र गवि वर्तते तत्र चैकशफवत्त्वाभावस्यापि सत्त्वात् एकशफवत्त्वाभावो गोत्वव्यापकः। तथा च लक्ष्यतावच्छेदक व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वात् एकशफवत्त्वमपि न गोर्लक्षणम् ।किन्तु एतत्त्रितयदोषरहितत्वात् सास्नावत्त्वमेवादुष्टं गोर्लक्षणम् मन्तव्यम्। एवं रीत्यैव रूपरहितत्वे सति स्पर्शवत्त्वमेव वायोरदुष्टं लक्षणम्।

అతివ్యాప్త్యాది లక్షణ దోషత్రయము

"వృత్తిరత్నావళి" న్యాయఘటిత గ్రంథము. కావున, న్యాయపరిభాష పరిచయము గలవారికి ఈ గ్రంథము సుగమమగును. తరచుగా శాస్త్రములో, ముఖ్యంగా తర్కశాస్త్రము లో పారిభాషికశబ్దములకు లక్షణములు చేయబడును. ఆ లక్షణమునకు మూడుదోషములు ప్రాప్తించును. ఒకటి-అతివ్యాప్తి, రెండవది-అవ్యాప్తి, మూడవది-అసంభవము. ఈ మూడు దోషములు లేని లక్షణము సల్లక్షణమనబడును. వాటి వివరణము ఈ క్రింది విధముగాను న్నది.

1.లక్ష్యముకానిదానియందు లక్షణముండుట అతివ్యాప్తి దోషమనబడును. ఉదా:– *"శృంగిత్వం గోర్లక్షణమ్"* కొమ్ములు గలది గోవు - అని గోవుయొక్క లక్షణము చేసినచో, ఈ లక్షణము గోభిన్న మహిష్యాదులందు పోవుచున్నది. ఎందుకనగా, మహిష్యాదులలో (గేదెలు, గొర్రెలు, జింకలు మొదలగు వాటిలో)గూడ కొమ్ములుంటాయి గదా! కావున, లక్షణము అతివ్యాప్తి దోషగ్రస్తమగును. ***"అలక్ష్యగమనమ్ అతివ్యాప్తిః"***

౨.లక్ష్యముయొక్క ఏకదేశములో లక్షణము లేకుండుట అవ్యాప్తి దోషమనబడును. అనగా, లక్ష్యతావచ్ఛేదకమగు గోత్వమునకు ఆశ్రయభూత ఒకానొక గోవుయందు లక్షణ ముండకుండుట. ఉదా:–*"నీలరూపవత్త్వం గోర్లక్షణమ్"* నీలిరంగు గలది గోవు- అని గోవు యొక్క లక్షణము చేసినచో, లక్ష్యతావచ్ఛేదకమునకు(గోత్వమునకు)ఆశ్రయభూతమగు శ్వేత గోవు (తెల్లని ఆవు) యందు నీలత్వము (నీలిరంగు)యొక్క అభావమున్నందున అవ్యాప్తిదోష గ్రస్తమగును. ***"లక్ష్యైకదేశావృత్తిత్వమ్ అవ్యాప్తిః"***

3.సంపూర్ణ లక్ష్యమునందు ఎచ్చటను లక్షణముండకుండుట అసంభవ దోషమనబ డును. ఉదా:–*"ఏకశఫవత్త్వం గోర్లక్షణమ్"* ఒంటిగిట్టె గలది గోవు-అని గోవుయొక్క లక్ష ణము చేసినచో, సకల గోవులలో చీలిన రెండు డెక్కలుండుట ప్రసిద్ధముగాన, ఒంటిడెక్క ఉండుట అసంభవము. కావున, లక్షణము అసంభవదోష గ్రస్తమగును. ***"లక్ష్యమాత్రావృత్తిత్వ మ్ అసంభవః"***

నవ్యనైయాయికుల శైలిలో అతివ్యాప్తి, అవ్యాప్తి, అసంభవముల నిష్కృష్ట లక్షణములు ఈ క్రింది విధముగానున్నవి—

అతివ్యాప్తిః :—***"లక్ష్యతావచ్ఛేదకసమానాధికరణత్వేసతి లక్ష్యతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్న ప్రతి యోగితాక భేదసమానాధికరణ్యం అతివ్యాప్తిః"*** లక్ష్యతావచ్ఛేదక అధికరణమందుండియు లక్ష్యతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాక భేదాధికరణమునందుగూడ లక్షణముండుట-అనగా, లక్ష్యమునందు ఉండియు లక్ష్యభిన్నమునందుగూడ లక్షణముండుట, అతివ్యాప్తి దోషమనబడును. ఎట్లనగా, గోవు లక్ష్యమగుచో, గోత్వము లక్ష్యతావచ్ఛేదకమగును. పృథివి లక్ష్యమగుచో, పృథివీత్వము లక్ష్యతావచ్ఛేదకమగును. వాయువు లక్ష్యమగుచో, వాయుత్వము లక్ష్యతావచ్ఛేదకమగుట సర్వత్ర సుగమము. సమానాధికరణత్వం=ఏకాధికరణత్వమ్. లక్ష్యతావచ్ఛేదకముచే సమానాధికరణమేదియో అది లక్ష్యతావచ్ఛేదకసమానాధికరణమనబడును. అనగా, లక్ష్యతావచ్ఛేదకమగు గోత్వాద్యధికరణమేదియో, అదియే లక్షణమునకుగూడ ఒకవేళ అధికరణమగుచో (ఆశ్రయమగుచో), ఆ లక్షణము లక్ష్యతావచ్ఛేదకసమానాధికరణము గలదగును. ఉదా:– గోవుయందు గోత్వముండును. గోవు లక్ష్యమగుచో, లక్ష్యతావచ్ఛేదకము గోత్వమగును. లక్ష్యతావచ్ఛేదకమగు గోత్వమునకు ఆశ్రయము(అధికరణము) గోవుయగును. దానియందే లక్షణము (శ్రుంగిత్వము)గూడ ఉండును. అందువల్ల, శ్రుంగిత్వము లక్ష్యతావచ్ఛేదకసమానాధికరణమగును. ఇంతదనుక లక్షణములోని *"లక్ష్యతావచ్ఛేదకసమానాధికరణత్వేసతి"* అను పూర్వార్ధము (సత్యంతము) తెలిసికున్నాము.

ఇప్పుడు లక్షణములోని ఉత్తరార్ధమును తెలిసికొందము. గవాదిభేదసమానాధికరణ్యమ్=గవాదిభేదాధికరణమందు "శ్రుంగిత్వ" లక్షణముండుట. 'గౌర్న' ఇది ఆవు కాదు-అను భేద వ్యవహారమునందు, భేదాధికరణమగు మహిష్యాదులలో "శ్రుంగిత్వ" లక్షణమున్నది. ఇచ్చట "గోత్వావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాకత్వమ్" భేదమునకు విశేషణమగును. "యస్యాభావః స ప్రతియోగి" దేనియొక్క అభావము గలదో, అదియే ఆ అభావమునకు ప్రతియోగియగును. అలాంటప్పుడు, గోభేదమునకు (అన్యోన్యాభావమునకు) గోవు ప్రతియోగియగును. ప్రతియోగితా గోవుయందుండును. అభావమునకు నిరూపకము ప్రతియోగితాయగును. ప్రతియోగితాకు నిరూపకము అభావమగును. గోవుయందు యే ప్రతియోగితా గలదో తన్ని

రూపకము భేదసామానాధికరణ్యమని సిద్ధించినది. ప్రతియోగిత్వమునకు విశేషణము లక్ష్య తావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నము. అనగా, పూర్వము చెప్పబడినట్లుగా- గోత్వాదులు లక్ష్యతావచ్ఛేదక మగును. గోనిష్ఠ ప్రతియోగితా యేదిగలదో, అది గోత్వావచ్ఛిన్నమగును. కావున, గోనిష్ఠ ప్రతియోగిత్వము=లక్ష్యతావచ్ఛేదకీభూతగోత్వావచ్ఛిన్నమగును. లక్ష్యతావచ్ఛేదకీభూత గోత్వా వచ్ఛిన్న గోనిష్ఠ ప్రతియోగితా నిరూపిత 'గౌర్న'-అను భేదసామానాధికరణ్యము మరియు పూర్వము చెప్పబడిన లక్ష్యతావచ్ఛేదకసామానాధికరణత్వము గూడ శ్రుంగిత్వమునందున్నం దువలన శ్రుంగిత్వము గోవుయొక్క లక్షణము కాదు. అతివ్యాప్తి దోషగ్రస్తమైనదని భావము.

{నిష్కర్షయేమనగా, లక్ష్యతావచ్ఛేదకముయొక్క అధికరణమునందు లక్షణముండియు, లక్ష్యతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాక భేదము (అన్యోన్యాభవము)యొక్క అధికరణము నందుగూడ ఉండుట అతివ్యాప్తియగును. అనగా, లక్ష్యమునందుండియు లక్ష్యము గానిదానియందుగూడ లక్షణముండుట అతివ్యాప్తి దోషమనబడును. "***అలక్ష్యగమనమతి వ్యాప్తిః***" }

అవ్యాప్తిః:–"***లక్ష్యతావచ్ఛేదకసమానాధికరణాత్యంతాభావ ప్రతియోగిత్వమ్ అవ్యాప్తిః***"। అనగా, లక్ష్యతావచ్ఛేదకముయొక్క అధికరణమునందుండు అభావమునకు ప్రతియోగియగు ట అవ్యాప్తియగును. ఎట్లనగా, గోవు లక్ష్యమగుచో, గోత్వము లక్ష్యతావచ్ఛేదకమగును. లక్ష్యతావచ్ఛేదకమగు గోత్వమునకు అధికరణము (ఆశ్రయము) గోవు. అదియే లక్ష్యముగూ డ. దానియందలి ఏకదేశములోని అత్యంతాభవమునకు ప్రతియోగియగుట అవ్యాప్తియగు ను.ఉదా:–"*నీలరూపవత్వం గోర్లక్షణమ్*" పూర్వము చెప్పబడినది. గోత్వాధికరణమగు శ్వేత గోవుయందు నీలరూపవత్వాభావమున్నది. తాదృశాత్యంతాభావమునకు ప్రతియోగిత్వము నీలరూపమునందు గలదు. కావున, లక్ష్యతావచ్ఛేదక గోత్వసమానాధికరణాత్యంతాభావ ప్రతియోగిత్వము నీలరూపమునందున్నందున "నీలరూపవత్వము" గోవు లక్షణము కాదు. అవ్యాప్తిదోష గ్రస్తమైనదని భావము. "***లక్ష్యైకదేశావృత్తిత్వమవ్యాప్తిః***"

అసంభవః :—"***లక్ష్యతావచ్ఛేదకవ్యాపకీభూతాభావ ప్రతియోగిత్వమ్ అసంభవః***" లక్ష్య తావచ్ఛేదకముయొక్క సంపూర్ణ అధికరణమునందు యే అత్యంతాభావముండునో, దానికి ప్రతియోగియగుట అసంభదోషమనబడును. అనగా, లక్ష్యమాత్రమునందు లక్షణముండకుం

డుట అసంభవమగును. ఉదా:–*"ఏకశఫవత్వం గోర్లక్షణమ్"* ఒంటిగిట్టె గలది గోవు-అని గోవుయొక్క లక్షణము చేసినచో, ఆ లక్షణము అసంభవదోష గ్రస్తమగును. ఎందుకనగా, గోత్వము లక్ష్యతావచ్ఛేదకమగుచో, దాని అధికరణమగు గోవులోని వ్యాపకీభూత అభావము ఏకశఫవత్వాభావము. దానికి ప్రతియోగిత్వము ఏకశఫవత్వమునందు గలదు. సకల గోవులయందు గోత్వముండును. కావున, ఏకశఫవత్వాభావము గోత్వవ్యాపకీభూతాభావమగును. దానికి ప్రతియోగియగు ఏకశఫవత్వము గోవుయొక్క లక్షణము కాదు. అసంభవదోష గ్రస్తమైనదని భావము. ***"లక్ష్యమాత్రావృత్తిత్వమ్ అసంభవః".***

ఇట్లు, ఉపరోక్త దోషత్రయము లేనిదగు "సాస్నావత్వము"=గళకంబలము=గంగడోలు గలది ఆవు-అనునది గోవుయొక్క నిర్దుష్ట లక్షణమగును.

